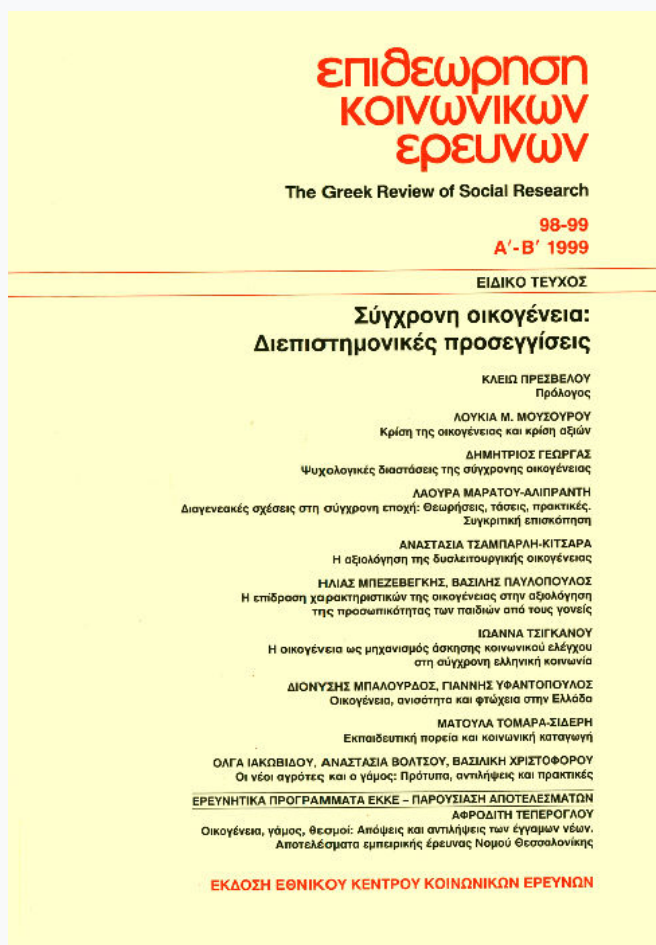

The Greek Review of Social Research

Vol 98 (1999)

98-99 A'-B': Ειδικό τεύχος: Σύγχρονη οικογένεια: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις

Η επίδραση χαρακτηριστικών της οικογένειας στην αξιολόγηση της προσωπικότητας των παιδιών από τους γονείς

Ηλίας Μπεζεβέγκης, Βασίλης Παυλόπουλος

doi: [10.12681/grsr.744](https://doi.org/10.12681/grsr.744)

Copyright © 1999, Ηλίας Μπεζεβέγκης, Βασίλης Παυλόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μπεζεβέγκης Η., & Παυλόπουλος Β. (1999). Η επίδραση χαρακτηριστικών της οικογένειας στην αξιολόγηση της προσωπικότητας των παιδιών από τους γονείς. *The Greek Review of Social Research*, 98, 99-120. <https://doi.org/10.12681/grsr.744>

Ηλίας Μπεξεβέγκης*
Βασίλης Παυλόπουλος**

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ
ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ
ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παιδική προσωπικότητα στα πλαίσια της οικογένειας είναι ένα θέμα που δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς από τους κλάδους της Ψυχολογίας, εξ αιτίας κυρίως μεθοδολογικών επιλογών και αντικειμενικών δυσκολιών. Όπως συμβαίνει με τη μελέτη της οικογένειας, έτσι και στο χώρο της αναπτυσσόμενης προσωπικότητας, δεν έχει επιτευχθεί συμφωνία γύρω από μια γενική θεωρία. Η παρούσα έρευνα προσπαθεί να ελέγξει τη διαφοροποιητική επίδραση μεταβλητών, που προέρχονται από την οικογένεια, στην αξιολόγηση της προσωπικότητας του παιδιού από τους γονείς. Τη θεωρητική βάση για τους σκοπούς της έρευνας προσφέρει το μοντέλο των Πέντε Παραγόντων της Προσωπικότητας, το οποίο έχει συστηματικά αναδειχθεί σε έρευνες με ενήλικες. Βρέθηκε ότι οι αντιλήψεις των γονέων για την προσωπικότητα των παιδιών διαφοροποιούνται σε συνάρτηση με το φύλο και τη σειρά γέννησης του παιδιού. Πατέρες και μητέρες συμφωνούν στην περιγραφή των βασικών διαστάσεων της προσωπικότητας των παιδιών τους. Εντοπίστηκε, επίσης, στατιστική σημαντική συσχέτιση του μορφωτικού επιπέδου του γονέα με τη σχολική επίδοση του παιδιού, σχέση την οποία μπορούν να ερμηνεύσουν οι παράγοντες και επί μέρους πλευρές της προσωπικότητας, ως παρεμβαλλόμενες μεταβλητές. Τέλος, παράμετροι της οικογένειας, όπως το μέγεθος και οι συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ των μελών της, επιδρούν στη διαμόρφωση των γονεϊκών αντιλήψεων για τα γνωρίσματα της προσωπικότητας του παιδιού, ιδιαίτερα για γνωρίσματα που σχετίζονται με τον ατομισμό/εγωισμό, τη διαπροσωπική ευαισθησία και την εξωστρέφεια. Στατιστικώς σημαντική βρέθηκε ότι είναι και η συσχέτιση των παραγόντων της παιδικής προσωπικότητας με τις οικογενειακές αξίες των γονέων, παρά το χαμηλό μέγεθος των δεικτών συνάφειας.

* Καθηγητής στον Τομέα Ψυχολογίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Διδάκτωρ Ψυχολογίας.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα κύριο χαρακτηριστικό της Ψυχολογίας, το οποίο συγχρόνως τη διαφοροποιεί από άλλους συγγενείς επιστημονικούς κλάδους, είναι ότι εξετάζει τα ψυχολογικά φαινόμενα από τη σκοπιά του ατόμου. Πέρα από την προσπάθεια για διατύπωση γενικών νόμων και θεωριών που διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, κεντρική θέση στην Ψυχολογία κατέχει η έννοια των ατομικών διαφορών, στην τριπλή της υπόσταση (Παρασκευόπουλος, 1982): εκτός από τις διαφορές μεταξύ ατόμων (διατομικές διαφορές), μπορεί επίσης να αναφέρεται σε σύγκριση μεταξύ ομάδων (διομαδικές διαφορές), αλλά και μεταξύ διαφορετικών χαρακτηριστικών στο ίδιο το άτομο (ενδοατομικές διαφορές). Η δυνατότητα ανίχνευσης και αξιολόγησης των ατομικών διαφορών και στα τρία παραπάνω επίπεδα αποτελεί καθοριστική προϋπόθεση για την πρακτική χρησιμότητα κάθε ψυχομετρικού μέσου. Η προϋπόθεση αυτή φαίνεται να ικανοποιείται επαρκώς στην Ψυχολογία της Προσωπικότητας, όπου η μελέτη των ατομικών διαφορών κατέχει κεντρική θέση.

Η θεωρία της Προσωπικότητας υποθέτει ότι οι ψυχολογικές ιδιότητες των ανθρώπων έχουν σχετικά σταθερό και μόνιμο χαρακτήρα, έτσι ώστε να είναι δυνατό να κατανοήσουμε και να προβλέψουμε την ανθρώπινη συμπεριφορά σε ένα μεγάλο εύρος περιστάσεων. Σε αυτή την υπόθεση εξάλλου βασίζεται και η έννοια του «γνωρίσματος», που αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη αντικείμενα έρευνας αυτού του κλάδου της Ψυχολογίας. Από το άλλο μέρος, ωστόσο, οι άνθρωποι προσαρμόζονται, με μικρότερη ή μεγαλύτερη ευελιξία, στις μεταβολές των οικολογικών και κοινωνικών συνθηκών, με αποτέλεσμα η συμπεριφορά τους να ποικίλλει σε αξιοσημείωτο βαθμό ανάλογα με τις περιστάσεις. Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι η μελέτη της προσωπικότητας δεν μπορεί να αγνοήσει τα πορίσματα άλλων κλάδων, π.χ. της Κοινωνικής Ψυχολογίας.

Η αναγνώριση της σημασίας της αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμου και περιβάλλοντος για την ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς δεν είναι νέα. Ήδη αρκετά ενωρίς, ο Lewin (1936) είχε διατυπώσει την εξίσωση: Συμπεριφορά = f (άτομο, περιβάλλον). Η μελέτη, λοιπόν, της δομής και λειτουργίας κοινωνικών σχημάτων, όπως η οικογένεια, θα μπορούσε να προσφέρει πολλά στην προσπάθεια για κατανόηση της εξελικτικής πορείας προς τη διαμόρφωση των ψυχολογικών ιδιοτήτων των ανθρώπων. Υπό το πρίσμα αυτό, είναι παράδοξο να διαπιστώνει κανείς ότι ο ρόλος της οικογένειας δεν έχει μελετηθεί επαρκώς από τους

κλάδους της Ψυχολογίας, παρά μόνο πρόσφατα (Levine & Moreland, 1992). Το γεγονός αυτό οφείλεται στην προσπάθεια των ψυχολόγων να διατυπώσουν νόμους με οικουμενική ισχύ. Έτσι, συχνά υιοθετήθηκε η πειραματική μέθοδος των φυσικών επιστημών, σε μια προσπάθεια να απομονωθεί η επίδραση τρίτων, κοινωνικών μεταβλητών. Επί πλέον, η πολυπλοκότητα της οικογένειας, ως διαγενεακού συστήματος που μεταβάλλεται στο χρόνο, καθιστά δυσχερή την ενιαία θεώρησή της από τους κλάδους της Ψυχολογίας (McGoldrick & Carter, 1982). Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα οι σχετικές έρευνες να επικεντρώνονται κυρίως στην αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών, χωρίς να προχωρούν στη διατύπωση γενικών τύπων ή μοντέλων για την οικογένεια. Τις περισσότερες φορές χρησιμοποιούν σχετικές θεωρίες που προέρχονται από κλάδους, όπως η Κοινωνιολογία ή η Κοινωνική Ανθρωπολογία. Τέτοια είναι η προσέγγιση του Parsons (1949, 1965), που αναφέρεται στη λειτουργία της οικογένειας, τη δομή της αμερικανικής οικογένειας και στους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας. Σημαντική προσφορά στη θεωρία της οικογένειας αποτελεί, επίσης, η μελέτη 250 μικρών κοινωνιών σε όλο τον κόσμο από τον Murdock (1949). Στην Ελλάδα, ο Γεώργιος (Γεώργας, 1986· Georgas, 1988, 1993) έχει υιοθετήσει μια οικολογική-κοινωνική θεώρηση για τη συστηματική ταξινόμηση των στοιχείων του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Τα μέρη του μοντέλου αυτού είναι: το οικολογικό πλαίσιο, το κοινωνικό-πολιτιστικό πλαίσιο, οι δεσμοί με πρόσβαση και ομάδες στη μικρή κοινότητα, η οικογένεια και οι ψυχολογικές ιδιότητες του ατόμου.

Οι παραπάνω θεωρήσεις της οικογένειας μπορούν να αποδειχτούν ιδιαίτερα χρήσιμες για τη μελέτη της παιδικής προσωπικότητας και των παραγόντων που συμβάλλουν στη διαμόρφωσή της. Έχει γίνει πλέον κατανοητό ότι η κοινωνικοποίηση είναι μια δυναμική διαδικασία διαρκούς αλληλεπίδρασης του ατόμου με το σύνολο των οικολογικών και κοινωνικών επιρροών και, άρα, ξεπερνά τα στενά όρια της «κατά βούληση διαμόρφωσης της προσωπικότητας του παιδιού από τους γονείς» (Kađitcibašić, 1990). Για παράδειγμα, οι Barry, Bacon και Child (1959) βρήκαν ότι οι γονείς αποδίδουν διαφορετική έμφαση σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των παιδιών, ανάλογα με τον τύπο της οικογένειας. Όπως, όμως, συμβαίνει στο χώρο της οικογένειας, έτσι και η μελέτη της προσωπικότητας στην παιδική ηλικία δεν έχει καταλήξει σε μια κοινώς αποδεκτή θεώρηση. Οι όποιες προσπάθειες εμπειρικής διερεύνησης της προσωπικότητας του αναπτυσσόμενου ανθρώπου είναι αποσπασματικές, δεν εγγίζουν το κρίσιμο πρόβλημα της δομής και

ασχολούνται με την περιγραφή, κάθε φορά, επί μέρους πλευρών, κατά κανόνα σε επίπεδο εξωτερικής/εμφανούς συμπεριφοράς (Μπεζεβέγκης, Παυλόπουλος & Μουρουσάκη, 1997). Αξιόλογη στο χώρο αυτό είναι η συμβολή των Thomas και Chess (1977), οι οποίοι πρότειναν ένα θεωρητικό μοντέλο για την περιγραφή της παιδικής ιδιοσυγκρασίας που περιλαμβάνει 9 διαστάσεις και κατασκεύασαν ερωτηματολόγιο για την αξιολόγηση των διαστάσεων αυτών. Ωστόσο, παραγοντικές αναλύσεις αυτού του ερωτηματολογίου δεν αποκάλυψαν περισσότερους από πέντε παράγοντες (Hagekull, 1994), ενώ ορισμένοι ερευνητές (π.χ. Eysenck, 1985) αναφέρονται σε ακόμα μικρότερο αριθμό παραγόντων.

Η μελέτη της παιδικής προσωπικότητας θα μπορούσε να επωφεληθεί από τη σχετική συμφωνία που φαίνεται να διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια μεταξύ των ερευνητών της ενήλικης προσωπικότητας γύρω από το μοντέλο των Πέντε Παραγόντων (ΜΠΠ). Το μοντέλο αυτό προέρχεται από τις θεωρίες των γνωρισμάτων και περιλαμβάνει πέντε βασικούς παράγοντες/διαστάσεις: την «εξωστρέφεια», την «προσήνεια», την «ευσυνειδησία», τη «συναισθηματική σταθερότητα» και την «πνευματική καλλιέργεια» ή «δεκτικότητα σε εμπειρίες» (Digman, 1990, 1993· Goldberg, 1990· John, 1990· McCrae & Costa, 1985). Παρά το γεγονός ότι έχουν αρχίσει να διατυπώνονται θεωρητικά σχήματα που το υποστηρίζουν, το μοντέλο των Πέντε Παραγόντων της Προσωπικότητας οφείλει τη δυναμική του κυρίως στη δυνατότητα επαναβεβαίωσης των εμπειρικών ευρημάτων, παρά σε ένα σύνολο γενικά αποδεκτών αξιωματικών προτάσεων για τη δομή της προσωπικότητας. Έχουν χρησιμοποιηθεί ποικίλες μέθοδοι συλλογής των δεδομένων, διαφορετικά ψυχομετρικά μέσα σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Η ανάδυση των «πέντε παραγόντων» κάτω από αυτές τις συνθήκες παρουσιάζει μια σταθερότητα και μια κανονικότητα που δεν είναι δυνατό να αγνοηθεί.

Οι έρευνες δείχνουν ότι οι πέντε παράγοντες αποτελούν διαρκείς και σταθερές προδιαθέσεις-γνωρίσματα που εκδηλώνονται με κάποιες μορφές συμπεριφοράς. Για το λόγο αυτόν αναμένεται να είναι σταθερά στο πέρασμα του χρόνου και να αξιολογούνται με τον ίδιο τρόπο από διαφορετικούς παρατηρητές. Το ότι οι παράγοντες είναι πραγματικοί φαίνεται επίσης από την πρακτική τους χρησιμότητα. Για παράδειγμα, ο παράγοντας «δεκτικότητα σε εμπειρίες» έχει βρεθεί ότι συνδέεται με τα επαγγελματικά ενδιαφέροντα (Costa, McCrae & Holland, 1984). Ο παράγοντας «ευσυνειδησία» βρέθηκε ότι είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί για την πρόβλεψη της αποδοτικότητας στην εργασία (Barrick & Mount, 1991). Οι παράγοντες «προσήνεια» και «ευσυνειδησία» σχετίζονται με την ικανοποίηση του ατόμου από τη ζωή του. Σύμφωνα με τους Digman

και Takemoto (1981), ο παράγοντας «ευσυνειδησία» μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την πρόβλεψη της σχολικής επίδοσης παιδιών. Η γνώση και των πέντε παραγόντων έχει επίσης αποδειχθεί ότι είναι χρήσιμη στην Κλινική Ψυχολογία.

Βασική υπόθεση της παρούσας έρευνας είναι ότι το μοντέλο των Πέντε Παραγόντων μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει επαρκώς και την προσωπικότητα του αναπτυσσόμενου ανθρώπου. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από εμπειρικά δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία το ΜΠΠ έχει ως «προάγγελους» βασικά χαρακτηριστικά ακόμη και της βρεφικής ιδιοσυγκρασίας (Costa & McCrae, 1994), ενώ έχει ανευρεθεί, επίσης, σε παραγοντικές αναλύσεις ερωτηματολογίων της παιδικής προσωπικότητας που συμπληρώθηκαν από δασκάλους (π.χ., Mervielde, 1994).

Ένα από τα πρώτα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει ένας ερευνητής της παιδικής προσωπικότητας είναι οι πηγές άντλησης των δεδομένων. Στοιχεία μπορούν να προσφέρουν, εκτός από το ίδιο το παιδί, άτομα από την ομάδα των συνομηλίκων ή σημαντικοί ενήλικες του άμεσου κοινωνικού περιβάλλοντος, όπως οι γονείς και οι δάσκαλοι. Όμως, τα παιδιά δεν διαθέτουν το απαραίτητο επίπεδο ωριμότητας, ούτε τη γλωσσική επάρκεια για μια τέτοια λειτουργία. Οι δάσκαλοι έχουν το πλεονέκτημα της συναισθηματικής απόστασης από το παιδί· διαθέτουν, ωστόσο, μια περιορισμένη εικόνα των γενικών ικανοτήτων και ψυχολογικών ιδιοτήτων του, δηλαδή όσων συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τις απαιτήσεις του σχολικού περιβάλλοντος. Οι γονείς αποτελούν αναμφίβολα τα σημαντικότερα πρόσωπα του περιβάλλοντος του παιδιού, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα κρίσιμα χρόνια της ζωής του, και έχουν πλήρη γνώση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων του. Βέβαια, η έντονη συναισθηματική εμπλοκή τους με το παιδί ενδέχεται να επηρεάσει την κρίση τους. Το μειονέκτημα αυτό, όμως, μπορεί έως ένα βαθμό να αντισταθμιστεί αν συλλεγούν στοιχεία και από τους δύο γονείς. Με αυτόν τον τρόπο, επίσης, μπορεί να μελετηθεί η πιθανή επίδραση χαρακτηριστικών των γονέων ή της οικογένειας στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών.

Στις παραπάνω θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές στηρίχτηκε το ερευνητικό πρόγραμμα που διεξάγει ο Τομέας Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με αντικείμενο τη μελέτη της παιδικής προσωπικότητας. Σκοπός του προγράμματος αυτού, στο οποίο συμμετέχουν πανεπιστήμια από έξι ακόμα χώρες, είναι η μελέτη της δομής της παιδικής προσωπικότητας και η κατασκευή έγκυρων και αξιόπιστων μέσων για την αξιολόγησή της. Το πρόγραμμα βρίσκεται στην τελική φάση του,

για παιδιά και εφήβους 11-13 ετών: με βάση συνεντεύξεις, κατά τη διάρκεια των οποίων οι γονείς περιέγραψαν σε ελεύθερο, φυσικό λόγο την προσωπικότητα, το χαρακτήρα, τη συμπεριφορά του παιδιού τους, κατασκευάστηκε το Ερωτηματολόγιο «Διαστάσεις Προσωπικότητας Παιδιών και Εφήβων» – για συντομία, Ε-ΔΠΡΟΠΕ (Μπεζεβέγκης & Παυλόπουλος, υπό δημοσίευση: Παυλόπουλος & Μπεζεβέγκης, 1997). Η ανάλυση παραγόντων έδειξε ότι οι 99 προτάσεις του ερωτηματολογίου αυτού εντάσσονται σε πέντε παράγοντες, οι οποίοι αντιστοιχούν σε ικανοποιητικό βαθμό στις διαστάσεις του ΜΠΠ. Επί πλέον, το ερωτηματολόγιο αξιολογεί επί μέρους πλευρές των γενικών παραγόντων, σε μια προσπάθεια να εντοπιστούν πιο «λεπτές» ατομικές διαφορές της προσωπικότητας.

Για τη διερεύνηση των σκοπών της παρούσας έρευνας, ελέγχθηκε η επίδραση ορισμένων ανεξάρτητων μεταβλητών στην αξιολόγηση της παιδικής προσωπικότητας. Οι μεταβλητές αυτές προέρχονται, κατ' αρχήν, από χαρακτηριστικά του ίδιου του παιδιού: το φύλο, κατά πρώτο λόγο, αλλά και η σειρά γέννησης, κατά δεύτερο, έχουν βρεθεί επανειλημμένως ότι διαφοροποιούν τα άτομα σε βασικές διαστάσεις όχι μόνο της προσωπικότητας, αλλά και των ενδιαφερόντων και ικανοτήτων (Παρασκευόπουλος, 1982). Από την άλλη μεριά, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας αναμένεται να εκδηλώνονται στις καθημερινές δραστηριότητες του παιδιού και να τις επηρεάζουν. Για παράδειγμα, ενώ έχει ερευνηθεί εξαντλητικά η συσχέτιση μεταξύ σχολικής επίδοσης και νοημοσύνης, συχνά αγνοείται η επίδραση που μπορεί να ασκήσουν οι διαστάσεις της προσωπικότητας στη σχέση αυτή, ως ενδιάμεσες μεταβλητές.

Από τη στιγμή, όμως, που οι πληροφορίες για την προσωπικότητα του παιδιού προέρχονται από τους γονείς, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετηθεί η επίδραση χαρακτηριστικών των ίδιων των γονέων, όπως το φύλο και το μορφωτικό επίπεδο, στην αξιολόγηση του παιδιού. Οι μεταβλητές αυτές καθορίζουν τη σχέση των γονέων με το παιδί, την ποιότητα και την ποσότητα των εμπειριών που βιώνουν μαζί του και τις προσδοκίες που έχουν από αυτό. Η οικογένεια, όμως, αποτελεί μια μικρή ομάδα, η δυναμική της οποίας ξεπερνά το άθροισμα των διαδικιών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μελών. Στοιχεία της δομής και λειτουργίας της ενδέχεται να επηρεάζουν τις ψυχολογικές ιδιότητες των παιδιών. Ο τύπος της οικογένειας ως προς το μέγεθος, δηλαδή ο αριθμός των προσώπων που θεωρεί κανείς ότι αποτελούν μέλη της οικογένειάς του, μπορεί να διαδραματίσει βασικό ρόλο, όπως έχουν δείξει οι έρευ-

νες με πυρηνικές και εκτεταμένες οικογένειες. Επίσης, οι συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ των γενεών (π.χ., μεταξύ γονέων – παιδιών), όπως τους αντιλαμβάνονται τα ίδια τα μέλη, έχουν ιδιαίτερη σημασία, γιατί οι αντιλήψεις αυτές καθορίζουν έως ένα βαθμό τη συμπεριφορά μεταξύ τους. Κι ακόμα, οι αξίες των γονέων σχετικά με τους ρόλους, τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις, τόσο τις δικές τους όσο και των παιδιών, διαμορφώνουν ορισμένες προσδοκίες σχετικά με το πώς πρέπει να συμπεριφέρονται τα παιδιά (Besavegis, Pavloropoulos, Mouroussaki & Havill, υπό έκδοση) οι οποίες μπορεί να διοχετευθούν σε αυτά μέσω του φαινομένου της αυτοεκπληρούμενης προφητείας.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Δείγμα

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 562 γονείς, 266 (47,3%) πατέρες και 296 (52,7%) μητέρες. Η ηλικία των γονέων κυμαινόταν μεταξύ 28-69 ετών ($M = 43.50$) για τους πατέρες, και μεταξύ 28-51 ετών ($M = 38.88$) για τις μητέρες. Ως προς το μορφωτικό επίπεδο, 123 γονείς (21,9%) ήταν απόφοιτοι υποχρεωτικής εκπαίδευσης (δημοτικού – γυμνασίου), 158 γονείς (28,1%) ήταν απόφοιτοι λυκείου ή δτάξιου γυμνασίου, ενώ 266 γονείς (47,3%) δήλωσαν απόφοιτοι ανώτερης ή ανώτατης σχολής. Οι γονείς αξιολόγησαν την προσωπικότητα 306 παιδιών, 152 (49,7%) αγοριών και 154 (50,3%) κοριτσιών. Από αυτά, 301 (53,6%) ήταν πρωτότοκα, 205 (36,5%) ήταν δευτερότοκα, ενώ 54 παιδιά (9,6%) ήταν τρίτα ή τέταρτα σε σειρά γέννησης. Σχεδόν όλες οι οικογένειες προέρχονταν από την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά και εντοπίστηκαν μέσω των σχολείων στα οποία φοιτούσαν τα παιδιά.

Μέσα συλλογής των δεδομένων

Στους γονείς χορηγήθηκε το ερωτηματολόγιο «Διαστάσεις Προσωπικότητας Παιδιών και Εφήβων» (Ε-ΔΠΡΟΠΕ). Όπως ήδη αναφέρθηκε, το ερωτηματολόγιο αυτό περιλαμβάνει 99 προτάσεις και αξιολογεί πέντε γενικούς παράγοντες ή δώδεκα επί μέρους πλευρές της προσωπικότητας των παιδιών, με μία κλίμακα τύπου Likert, από 0 («σχεδόν καθόλου») έως 4 («πάρα πολύ»). Τα ψυχομετρικά χαρακτηριστικά του Ε-ΔΠΡΟΠΕ είναι αρκετά ικανοποιητικά: η εσωτερικής συνέπειας εγκυρότητα, όπως μετρήθηκε με το δείκτη Cronbach alpha, κυμάνθηκε μεταξύ 0,78-0,94. Η συνάφεια μεταξύ πρώτης και δεύτερης χορήγησής του

ήταν κατά μέσο όρο 0,70, ενώ δεν βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των μέσων όρων των παραγόντων σε επαναληπτικές μετρήσεις.

Επί πλέον, οι γονείς κλήθηκαν να συμπληρώσουν ένα ερωτηματολόγιο που αξιολογεί τους συναισθηματικούς δεσμούς μεταξύ των μελών στην οικογένεια, της Gronvold (Gronvold, 1988), το οποίο περιλαμβάνει 13 προτάσεις που αξιολογούνται με μία δβαθμη κλίμακα, από 0 («σχεδόν καθόλου») έως 5 («πέρα πολύ»). Χρησιμοποιήθηκε επίσης το ερωτηματολόγιο αξιών του Γεώργια (Georgas, 1989· Γεώργας, 1990), το οποίο αξιολογεί τρεις διαστάσεις που αναφέρονται σε παραδοσιακές οικογενειακές αξίες, με τις οποίες τα άτομα καλούνται να σημειώσουν το βαθμό συμφωνίας, από 0 («συμφωνώ») έως 4 («διαφωνώ»). Τέλος, μετρήθηκε η δομή της οικογένειας με ένα ερωτηματολόγιο που περιλαμβάνει έξι ομόκεντρους κύκλους, στους οποίους τα άτομα καλούνται να τοποθετήσουν τα πρόσωπα που (θεωρούν ότι) αποτελούν την οικογένειά τους, με κέντρο των κύκλων τον εαυτό τους.

Διαδικασία συλλογής των δεδομένων

Τα ερωτηματολόγια δόθηκαν στους γονείς από ειδικά εκπαιδευμένους για το σκοπό αυτό φοιτητές Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Προηγήθηκε συνάντηση του βοηθού ερευνητή με τους γονείς, ώστε να διευκρινιστεί ο σκοπός της έρευνας και να εξασφαλιστεί η συμμετοχή τους με τις πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις. Όταν και οι δύο γονείς δέχονταν να συμμετάσχουν, συμπλήρωναν τα ερωτηματολόγια ο καθένας χωριστά. Η συλλογή του ερευνητικού υλικού έγινε κατά το χρονικό διάστημα από το Νοέμβριο 1996 έως το Φεβρουάριο 1997. Τα λίγα ερωτηματολόγια, για τα οποία υπήρχαν ενδείξεις ότι δεν συμπληρώθηκαν σύμφωνα με τις οδηγίες, αποκλείστηκαν από τις στατιστικές αναλύσεις.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, σκοπός της παρούσας έρευνας είναι ο έλεγχος της επίδρασης ορισμένων μεταβλητών, που προέρχονται κυρίως από το χώρο της οικογένειας, στην αξιολόγηση της προσωπικότητας των παιδιών από τους γονείς. Για το λόγο αυτόν, οι μέσοι όροι των παραγόντων και των επί μέρους πλευρών της προσωπικότητας (όπως αξιολογήθηκαν με το Ε-ΔΠΡΟΠΕ) υπεβλήθησαν σε ανάλυση διακύμανσης πολυμεταβλητών (MANOVA), με ανεξάρτητες μεταβλητές τα χαρακτηριστικά του παιδιού (φύλο, σειρά γέννησης), του γονέα (φύλο, μορφωτικό επί-

πεδο) και της οικογένειας (μέγεθος). Επίσης, υπολογίστηκαν οι δείκτες συνάφειας των παραγόντων προσωπικότητας του παιδιού με τους συναισθηματικούς δεσμούς και τις οικογενειακές αξίες. Πρέπει να σημειωθεί ότι, για να καταστούν πιο αξιόπιστα τα αποτελέσματα και να είναι δυνατή η άμεση σύγκριση μεταξύ ομάδων, αποκλείστηκαν από τις στατιστικές αναλύσεις 50 οικογένειες για τις οποίες υπήρχαν στοιχεία μόνο από ένα γονέα, έτσι ώστε η αξιολόγηση των πατέρων και των μητέρων να αναφέρεται στα ίδια παιδιά.

Χαρακτηριστικά του παιδιού

Φύλο. Με τη χρήση του κριτηρίου Wilks' Λ, η ανάλυση διακύμανσης πολυμεταβλητών έδειξε ότι το φύλο διαφοροποιεί τους μέσους όρους των γενικών παραγόντων, $F(5, 502) = 12.12, p < 0.001, \eta^2 = 0.21$, και των επί μέρους πλευρών, $F(12, 494) = 7.66, p < 0.001, \eta^2 = 0.26$, της προσωπικότητας. Συγκεκριμένα, οι γονείς χαρακτηρίζουν τα αγόρια ως πιο «εξωστρεφή» (σε επίπεδο γενικού παράγοντα και επί μέρους πλευράς) και «κοινωνικά», με μεγαλύτερη «ευφυΐα» και «δεκτικότητα σε εμπειρίες» (που αποτελούν επί μέρους πλευρές της «πνευματικής καλλιέργειας»), αλλά και με μεγαλύτερη «συναισθηματική αντιδραστικότητα», σε σχέση με τα κορίτσια. Από την άλλη μεριά, τα κορίτσια αξιολογούνται ως πιο «ευσυνειδήτα» από τα αγόρια, δηλαδή με καλύτερη «οργάνωση» και «επίδοση», αλλά και με αυξημένη «συναισθηματική ευαισθησία» (που αποτελεί επί μέρους πλευρά της «προσήνειας»). Δεν παρατηρήθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς τον «ατομισμό/εγωισμό», την «προσήνεια» (ως γενικό παράγοντα αλλά και ως επί μέρους πλευρά), την «τάση για βοήθεια» και την «εσωστρέφεια» (Πίν. 1).

Σειρά γέννησης. Για τη μεταβλητή αυτή χρησιμοποιήθηκαν δύο ομάδες παιδιών: πρωτότοκα και δευτερότοκα. Οι υπόλοιπες ομάδες αποκλείστηκαν από την ανάλυση εξ αιτίας του περιορισμένου μεγέθους τους. Το κριτήριο Wilks' Λ της ανάλυσης διακύμανσης πολυμεταβλητών έδειξε ότι η σειρά γέννησης ασκεί διαφοροποιητική επίδραση στην αξιολόγηση της παιδικής προσωπικότητας, τόσο σε επίπεδο γενικών παραγόντων, $F(5, 503) = 7.38, p < 0.001, \eta^2 = 0.17$, όσο και σε επίπεδο επί μέρους πλευρών, $F(12, 495) = 4.52, p < 0.001, \eta^2 = 0.20$. Ειδικότερα, τα πρωτότοκα παιδιά περιγράφονται ως πιο «ευσυνειδήτα» (το οποίο ισχύει και για τις δύο επί μέρους πλευρές του παράγοντα αυτού, δηλαδή την «οργάνωση» και την «επίδοση») και με περισσότερη «πνευματική καλλιέργεια» (τόσο «ευφυΐα», όσο και «δεκτικότητα σε εμπειρίες»). Από την άλλη μεριά, τα δευτερότοκα παιδιά χαρακτηρίζονται από

τους γονείς γενικά ως πιο «εξωστρεφή», αλλά αυτό ισχύει μόνο για την πρώτη επί μέρους πλευρά του παράγοντα, δηλαδή την «εξωστρέφεια». Η υπεροχή των δευτερότοκων στην «τάση για βοήθεια» και «συναισθηματική ευαισθησία», επί μέρους πλευρές της «προσήνεια», δεν είναι αρκετή για να τα διαφοροποιήσει από τα πρωτότοκα και στο επίπεδο του γενικού παράγοντα (Πίν. 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μέσοι όροι των παραγόντων και επί μέρους πλευρών της προσωπικότητας των παιδιών ως προς το φύλο και τη σειρά γέννησης του παιδιού

Πλευρές της προσωπικότητας των παιδιών	Φύλο		Σειρά γέννησης	
	Αγόρια	Κορίτσια	Πρωτότοκα	Δευτερότοκα
Ατομισμός/εγωισμός & συναισθηματική αντιδραστικότητα	2.61	2.47*	2.50	2.58
Ατομισμός/εγωισμός	2.67	2.57	2.59	2.64
Συναισθηματική αντιδραστικότητα	2.52	2.33**	2.36	2.49*
Ευσυνειδησία	3.45	3.76***	3.71	3.50***
Οργάνωση-κίνητρα	3.39	3.63***	3.60	3.42**
Επίδοση	3.54	3.99***	3.90	3.62***
Πνευματική καλλιέργεια	3.85	3.68***	3.83	3.68**
Ευφυΐα	4.06	3.88***	4.04	3.88**
Δεκτικότητα σε εμπειρίες	3.60	3.42**	3.58	3.43*
Προσήνεια	3.80	3.88	3.81	3.88
Τάση για βοήθεια	4.11	4.12	4.07	4.18*
Συναισθηματική ευαισθησία	3.25	3.56***	3.30	3.54***
Προσήνεια	3.69	3.73	3.73	3.69
Εξωστρέφεια-εσωστρέφεια	3.86	3.75*	3.75	3.86*
Εξωστρέφεια	3.84	3.68*	3.69	3.83*
Κοινωνικότητα	3.83	3.68**	3.71	3.80
Εσωστρέφεια ¹	3.95	3.99	3.92	4.03

1. Αντίστροφη κωδικοποίηση των απαντήσεων.

* $p < 0.05$. ** $p < 0.01$. *** $p < 0.001$.

Σχολική επίδοση. Το δείγμα χωρίστηκε σε δύο ομάδες, με κριτήριο τη σχολική επίδοση: στους «άριστους» μαθητές/μαθήτριες (με βαθμό Α ή 10) απ' ενός και στους «πολύ καλούς» (με βαθμό Β, 9 ή μικρότερο) απ' ετέρου. Κατά την ανάλυση διακύμανσης πολυμεταβλητών, το κριτήριο Wilks' Λ έδειξε ότι διαφέρουν οι γενικοί παράγοντες, $F(5, 431) = 5.19$, $p < 0.001$, $\eta^2 = 0.16$, και οι επί μέρους πλευρές της προσωπικότητας των

παιδιών, $F(12, 423) = 3.37$, $p < 0.001$, $\eta^2 = 0.19$, ως προς τη σχολική επίδοση. Δηλαδή, τα παιδιά με «άριστη» επίδοση χαρακτηρίζονται από περισσότερη «ευσυνειδησία» αλλά και «πνευματική καλλιέργεια», σε επίπεδο τόσο γενικών παραγόντων όσο και επί μέρους πλευρών, ενώ επίσης δείχνουν μεγαλύτερη «τάση για βοήθεια». Τα παιδιά με «πολύ καλή» επίδοση έχουν αυξημένη «συναισθηματική αντιδραστικότητα», διαφορά η οποία είναι αρκετά ισχυρή για να επηρεάσει το γενικό παράγοντα «ατομισμός/εγωισμός & συναισθηματική αντιδραστικότητα». Καμία διαφοροποίηση δεν παρατηρήθηκε στον παράγοντα και τις επί μέρους πλευρές της «εξωστρέφειας/εσωστρέφειας» (Πίν. 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μέσοι όροι των παραγόντων και επί μέρους πλευρών της προσωπικότητας των παιδιών ως προς τη σχολική επίδοση και το μορφωτικό επίπεδο του γονέα

Πλευρές της προσωπικότητας των παιδιών	Σχολική επίδοση		Μορφωτικό επίπεδο γονέα		
	Πολύ καλά	Άριστα	Βασική εκπαίδευση	Λύκειο	ΤΕΙ/ΑΕΙ
Ατομισμός/εγωισμός & συναισθηματική αντιδραστικότητα	2.64	2.48*	2.65	2.48	2.58
Ατομισμός/εγωισμός	2.72	2.58	2.66	2.56	2.71
Συναισθηματική αντιδραστικότητα	2.54	2.32**	2.64	2.37	2.38**
Ευσυνειδησία	3.50	3.76***	3.46	3.58	3.71**
Οργάνωση-κίνητρα	3.43	3.64**	3.40	3.48	3.60*
Επίδοση	3.63	3.96***	3.55	3.74	3.89**
Πνευματική καλλιέργεια	3.62	3.87***	3.65	3.74	3.84*
Ευφυΐα	3.82	4.08***	3.85	3.95	4.02*
Δεκτικότητα σε εμπειρίες	3.37	3.61**	3.40	3.48	3.62*
Προσήνεια	3.79	3.90	3.92	3.81	3.79
Τάση για βοήθεια	4.02	4.18*	4.18	4.08	4.08
Συναισθηματική ευαισθησία	3.47	3.42	3.62	3.35	3.33**
Προσήνεια	3.66	3.78	3.76	3.71	3.65
Εξωστρέφεια-εσωστρέφεια	3.78	3.80	3.85	3.79	3.77
Εξωστρέφεια	3.63	3.77	3.82	3.72	3.72
Κοινωνικότητα	3.79	3.73	3.82	3.73	3.72
Εσωστρέφεια ¹	4.02	3.95	3.98	3.99	3.93

1. Αντίστροφη κωδικοποίηση των απαντήσεων.

* $p < 0.05$ · ** $p < 0.01$ · *** $p < 0.001$.

Χαρακτηριστικά του γονέα

Φύλο. Αντίθετα με το φύλο του παιδιού, δεν παρατηρείται διαφοροποίηση των μέσων όρων ως προς το φύλο του γονέα. Δηλαδή, τόσο οι πατέρες όσο και οι μητέρες συμφωνούν στον τρόπο με τον οποίο αξιολογούν την προσωπικότητα των παιδιών τους, όχι μόνο σε επίπεδο γενικών παραγόντων, $F(5, 502) = 0.85, p > 0.05$, αλλά και σε επίπεδο επί μέρους πλευρών, $F(12, 494) = 1.68, p > 0.05$. Προκύπτει μόνο μια στατιστικώς σημαντική διαφορά, σε επίπεδο ανάλυσης μονομεταβλητών: οι μητέρες τείνουν να δίνουν μεγαλύτερους μέσους όρους για τη «συναισθηματική ευαισθησία» των παιδιών, σε σχέση με τους πατέρες. Η διαφορά αυτή, όμως, δεν είναι αρκετή για να επηρεάσει την ανάλυση πολυμεταβλητών, άρα σημειώνεται μάλλον ως τάση.

Μορφωτικό επίπεδο. Με τη χρήση του κριτηρίου Wilks' Λ , η ανάλυση διακύμανσης πολυμεταβλητών έδειξε ότι η μόρφωση του γονέα διαφοροποιεί την αξιολόγηση των γενικών παραγόντων, $F(10, 1070) = 4.16, p < 0.001, \eta^2 = 0.17$, και των επί μέρους πλευρών, $F(24, 1054) = 3.34, p < 0.001, \eta^2 = 0.24$, της προσωπικότητας των παιδιών. Συγκεκριμένα, οι πιο μορφωμένοι γονείς αξιολογούν θετικότερα τα παιδιά τους στους γενικούς παράγοντες και στις επί μέρους πλευρές της «ευσυνειδησίας» και της «πνευματικής καλλιέργειας». Οι λιγότερο μορφωμένοι γονείς, από την άλλη μεριά, κρίνουν πιο αυστηρά τα παιδιά τους σε γνωρίσματα που σχετίζονται με τη «συναισθηματική αντιδραστικότητα», ενώ επίσης αξιολογούν ως περισσότερο «συναισθηματικά ευαίσθητα». Οι διαφορές αυτές εντοπίζονται στις επί μέρους πλευρές, όχι όμως και στους αντίστοιχους γενικούς παράγοντες (Πίν. 2).

Χαρακτηριστικά της οικογένειας

Τύπος. Το δείγμα χωρίστηκε σε δύο ομάδες, με κριτήριο τον τύπο της οικογένειας ως προς το μέγεθος: «ολιγομελείς» χαρακτηρίστηκαν οι οικογένειες που αποτελούνται από τους συζύγους, τα παιδιά και τους παππούδες, ενώ στις «εκτεταμένες» οικογένειες συμπεριλαμβάνονται επί πλέον και άλλα συγγενικά πρόσωπα, όπως θείοι/θείες, ανίψια, εξάδελφα και συγγενείς εξ αγχιστείας. Το κριτήριο Wilks' Λ της ανάλυσης διακύμανσης πολυμεταβλητών έδειξε ότι το μέγεθος της οικογένειας ασκεί διαφοροποιητική επίδραση στην αξιολόγηση της παιδικής προσωπικότητας από τους γονείς, τόσο σε επίπεδο γενικών παραγόντων, $F(5, 504) = 4.50, p = 0.001, \eta^2 = 0.14$, όσο και σε επίπεδο επί μέρους πλευρών, $F(12, 496) = 2.68, p < 0.01, \eta^2 = 0.16$. Οι διαφορές αυτές περιορίζονται σε δύο παράγοντες και τέσσερις επί μέρους πλευρές, αλλά είναι χαρακτηριστικές: στις εκτεταμένες οικογένειες τα παιδιά αξιολογούνται

ως πιο «εξωστρεφή» και με μεγαλύτερη «τάση για βοήθεια», ενώ στις ολιγομελείς οικογένειες τα παιδιά διακρίνονται από αυξημένο «ατομισμό/εγωισμό» και «εσωστρέφεια», διαφορές που αντανακλώνται και στους αντίστοιχους γενικούς παράγοντες (Πίν. 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μέσοι όροι των παραγόντων και επί μέρους πλευρών της προσωπικότητας των παιδιών ως προς τον τύπο της οικογένειας

Πλευρές της προσωπικότητας των παιδιών	Τύπος οικογένειας	
	Ολιγομελής	Εκτεταμένη
Ατομισμός/εγωισμός & συναισθηματική αντιδραστικότητα	2.67	2.50*
Ατομισμός/εγωισμός	2.76	2.57**
Συναισθηματική αντιδραστικότητα	2.52	2.38
Ευσυνειδησία	3.64	3.60
Οργάνωση-κίνητρα	3.56	3.50
Επίδοση	3.77	3.77
Πνευματική καλλιέργεια	3.78	3.76
Ευφυΐα	3.95	3.97
Δεκτικότητα σε εμπειρίες	3.56	3.50
Προσήνεια	3.78	3.86
Τάση για βοήθεια	4.03	4.15*
Συναισθηματική ευαισθησία	3.41	3.41
Προσήνεια	3.66	3.73
Εξωστρέφεια-εσωστρέφεια	3.67	3.85**
Εξωστρέφεια	3.59	3.82**
Κοινωνικότητα	3.70	3.77
Εσωστρέφεια ¹	3.72	4.06**

1. Αντίστροφη κωδικοποίηση των απαντήσεων.

* $p < 0.05$. ** $p < 0.01$. *** $p < 0.001$.

Συναισθηματικοί δεσμοί. Η κλίμακα που χρησιμοποιήθηκε για τη μέτρηση των συναισθηματικών δεσμών στην οικογένεια αξιολογεί τρεις εννοιολογικά διακριτές διαστάσεις: τους δεσμούς των παιδιών με τους γονείς, τους δεσμούς των γονέων με τα παιδιά και την ποιότητα της επικοινωνίας και των οικογενειακών σχέσεων, πάντα κατά την αντίληψη των γονέων. Υπολογίστηκε η συνάφεια (δείκτες Pearson r) μεταξύ των παραγόντων και των επί μέρους πλευρών της παιδικής προσωπικότητας, αφ' ενός, και των συναισθηματικών δεσμών στην οικογένεια, όπως

τους αντιλαμβάνονται οι γονείς, αφ' ετέρου. Όπως αναμενόταν, διαπιστώθηκε στατιστικώς σημαντική συνάφεια των συναισθηματικών δεσμών με τους παράγοντες του Ε-ΔΙΠΡΟΠΕ, ιδιαίτερα με τον γενικό παράγοντα «προσήνεια» και τις επί μέρους πλευρές του: «τάση για βοήθεια» και «προσήνεια». Το ίδιο ισχύει, σε μικρότερο βαθμό, για την «πνευματική καλλιέργεια» και τις επί μέρους πλευρές της: «ευφυΐα» και «δεκτικότητα σε εμπειρίες», καθώς και για την επί μέρους πλευρά «εξωστρέφεια». Οι συνάφειες αυτές κυμαίνονται μεταξύ 0.26-0.55. Ισχυρότερη συσχέτιση με την αξιολόγηση της προσωπικότητας των παιδιών φαίνεται να έχουν οι «συναισθηματικοί δεσμοί των παιδιών με τους γονείς», ενώ η διάσταση «επικοινωνία και ποιότητα οικογενειακών σχέσεων» έχει, συγκριτικά, χαμηλότερους δείκτες. Η «εσωστρέφεια» είναι η μόνη επί μέρους πλευρά της προσωπικότητας των παιδιών που δεν παρουσίασε στατιστικώς σημαντική συνάφεια με τους συναισθηματικούς δεσμούς στην οικογένεια (Πίν. 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Δείκτες συνάφειας (Pearson r) των παραγόντων και επί μέρους πλευρών της προσωπικότητας των παιδιών με τους συναισθηματικούς δεσμούς στην οικογένεια, όπως τους αντιλαμβάνονται οι γονείς

Πλευρές της προσωπικότητας των παιδιών	Συναισθηματικοί δεσμοί		
	Παιδιών με γονείς	Γονέων με παιδιά	Επικοινωνία & ποιότητα σχέσεων
Ατομισμός/εγωισμός & συναισθηματική αντιδραστικότητα	-0.27*	-0.17*	-0.13*
Ατομισμός/εγωισμός	-0.24*	-0.15*	-0.11*
Συναισθηματική αντιδραστικότητα	-0.26*	-0.14*	-0.15*
Ευσυνειδησία	0.31*	0.23*	0.19*
Οργάνωση-κίνητρα	0.34*	0.26*	0.22*
Επίδοση	0.23*	0.16*	0.12*
Πνευματική καλλιέργεια	0.31*	0.32*	0.28*
Ευφυΐα	0.30*	0.30*	0.26*
Δεκτικότητα σε εμπειρίες	0.28*	0.30*	0.26*
Προσήνεια	0.52*	0.41*	0.37*
Τάση για βοήθεια	0.46*	0.37*	0.33*
Συναισθηματική ευαισθησία	0.21*	0.16*	0.21*
Προσήνεια	0.55*	0.43*	0.39*
Εξωστρέφεια-εσωστρέφεια	0.26*	0.22*	0.24*
Εξωστρέφεια	0.34*	0.30*	0.29*
Κοινωνικότητα	0.18*	0.16*	0.18*
Εσωστρέφεια ¹	0.07	0.03	0.07

1. Αντίστροφη κωδικοποίηση των απαντήσεων.

* $p < 0.01$.

Αξίες. Το ερωτηματολόγιο μέτρησης των παραδοσιακών οικογενειακών αξιών, του Γεώργια, αξιολογεί τρεις σχετικούς παράγοντες: την «ιεράρχηση των ρόλων του πατέρα και της μητέρας», τις «υποχρεώσεις των παιδιών προς την οικογένεια» και τις «ευθύνες των γονέων προς τα παιδιά». Δεν εντοπίστηκε υψηλή συσχέτιση των οικογενειακών αξιών με τους παράγοντες και τις επί μέρους πλευρές της παιδικής προσωπικότητας. Οι σχετικοί δείκτες συνάφειας (Pearson r), αν και στατιστικώς σημαντικοί, δεν ξεπερνούσαν το 0.16. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί η εντυπωσιακή, σχεδόν ομόφωνη, συμφωνία που παρατηρήθηκε μεταξύ των γονέων όσον αφορά τον παράγοντα των αξιών «υποχρεώσεις των παιδιών προς την οικογένεια» ($M = 3.63, s = 0.33$) που, εννοιολογικά τουλάχιστον, θα περίμενε κανείς ότι συνδέεται περισσότερο με την παιδική προσωπικότητα. Το γεγονός αυτό, δηλαδή η περιορισμένη διασπορά των τιμών στην κλίμακα των οικογενειακών αξιών, ενδέχεται να ευθύνεται για τους χαμηλούς δείκτες συνάφειας με τους παράγοντες της προσωπικότητας των παιδιών.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η παρούσα έρευνα επιχείρησε να εντοπίσει μεταβλητές οι οποίες προέρχονται από το χώρο της οικογένειας και ενδέχεται να συμβάλλουν στη διαφοροποίηση των γνωρισμάτων που συνθέτουν την προσωπικότητα των παιδιών. Μια πρώτη ομάδα τέτοιων μεταβλητών αναφέρεται, όπως θα περίμενε κανείς, στα ίδια τα παιδιά. Είναι γνωστό από την εξελικτική βιβλιογραφία ότι προκύπτουν διομαδικές διαφορές ως προς δημογραφικά χαρακτηριστικά των παιδιών, όπως το φύλο και η σειρά γέννησης (π.χ., Barry, Bacon & Child, 1957· Block, 1983). Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνονται από τα αποτελέσματα της έρευνάς μας, και μάλιστα προς την αναμενόμενη κατεύθυνση. Ιδιαίτερα οι διαφορές μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, με τα πρώτα να αξιολογούνται ως πιο αντιδραστικά, ανοικτά σε εμπειρίες και εξωστρεφή και τα δεύτερα ως περισσότερο ευσυνείδητα, οργανωμένα και ευαίσθητα, παραπέμπουν στα στερεότυπα για τη συμπεριφορά των δύο φύλων. Είναι παραδεκτό, όμως, ότι και οι στερεότυπες αντιλήψεις περιέχουν «έναν πυρήνα αλήθειας». Φαίνεται ότι ήδη από αρκετά ενωρίς τα παιδιά προετοιμάζονται μέσα στην οικογένεια για τους ρόλους που θα αναλάβουν στην ενήλικη ζωή.

Εκτός από την κατεύθυνση, σημασία έχει να εξετάσει κανείς και τη διακύμανση της έκτασης των παραπάνω διαφορών. Η διαπολιτιστική έρευνα έχει δείξει ότι αναμένεται μικρότερη διαφοροποίηση ως προς την κοινωνικοποίηση των δύο φύλων σε βιομηχανικές κοινωνίες, όπου η

γυναίκα συμμετέχει ενεργά στην παραγωγική διαδικασία και η διάκριση του ρόλου των φύλων δεν είναι τόσο έντονη, όσο σε παραδοσιακές, αγροτικές κοινωνίες (Segall, Dasen, Berry & Poortinga, 1993). Με δεδομένη την προέλευση του δείγματος της έρευνάς μας από αστικό πληθυσμό, το σχετικά περιορισμένο εύρος των διαφορών στους μέσους όρους των παραγόντων προσωπικότητας μεταξύ αγοριών και κοριτσιών είναι δικαιολογημένο.

Αλλά και τα ευρήματα σχετικά με τη σειρά γέννησης επιβεβαιώνουν την επικρατούσα εμπειρική διαπίστωση, ότι δηλαδή το πρωτότοκο παιδί (που σε αρκετές περιπτώσεις είναι και το μοναδικό παιδί στην οικογένεια) προσανατολίζεται από τους γονείς προς την υψηλή επίδοση, γι' αυτό χρειάζεται να είναι έξυπνο, ευσυνείδητο, οργανωμένο και να έχει κίνητρα. Το δεύτερο παιδί, μεγαλώνοντας δίπλα στον μεγαλύτερο/-η αδελφό/-ή, χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη εξωστρέφεια, συναισθηματική ευαισθησία αλλά και αυξημένη αντιδραστικότητα προς τους γονείς.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι δεν προέκυψε αλληλεπίδραση μεταξύ του φύλου του παιδιού και του φύλου του γονέα στην αξιολόγηση της προσωπικότητας του πρώτου. Επί πλέον, αξιοσημείωτη είναι η συμφωνία μεταξύ των δύο γονέων σχετικά με το ίδιο θέμα. Χαρακτηριστικά σημειώνεται ότι το φύλο του γονέα είναι η μόνη μεταβλητή που δεν απέφερε στατιστικώς σημαντικές διαφορές. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι τόσο ο πατέρας όσο και η μητέρα δίνουν μια εικόνα του παιδιού που είναι αρκετά κοντά στην πραγματικότητα, ίσως εξ αιτίας των κοινών εμπειριών που μοιράζονται με το παιδί (Besevegis, Pavlopoulos, Mouroussaki & Havill, υπό έκδοση). Ενδέχεται, βέβαια, η σύμπτωση αυτή να οφείλεται στις κοινές προσδοκίες που διαμορφώνουν οι γονείς για το παιδί καθώς και στη γενική μεταξύ τους συμφωνία σε θέματα διαπαιδαγώγησης. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα κοινά στοιχεία των δύο γονέων αποδεικνύονται ισχυρότερα από αυτά που θα μπορούσαν να τους διαφοροποιούν, όπως οι ρόλοι που αναλαμβάνουν στην οικογένεια ή ο χρόνος που διαθέτουν με το παιδί. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξαν οι Μπεζεβέγκης και Γιαννίτσας (1991) σε έρευνα με αντικείμενο την προβληματική συμπεριφορά των παιδιών, όπου η συμφωνία μεταξύ των γονέων κυμάνθηκε μεταξύ 0.66-0.84. Αντίθετα, βρέθηκε μικρότερη συνάφεια μεταξύ της γνώμης του πατέρα και της μητέρας αφ' ενός και του δασκάλου αφ' ετέρου. Αυτό πρακτικά μπορεί να σημαίνει ότι είναι αρκετή η γνώμη ενός μόνο από τους δύο γονείς για την αξιολόγηση της προσωπικότητας των παιδιών, τουλάχιστον σε οικογένειες χωρίς εμφανή προβλήματα σχέσεων, όπως αυτές του δείγματός μας.

Πιο σημαντική φαίνεται ότι είναι η επίδραση της μόρφωσης του γονέα στην αξιολόγηση της προσωπικότητας του παιδιού. Υπάρχει, μάλιστα, μια αντιστοιχία των ευρημάτων αυτής της μεταβλητής με τα αποτελέσματα που προέκυψαν σχετικά με τη σχολική επίδοση. Δεν πρέπει να είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι πιο μορφωμένοι γονείς τείνουν να κρίνουν θετικότερα τα παιδιά τους σε γνωρίσματα που αναφέρονται στην ευσυνειδησία και την πνευματική καλλιέργεια, παράγοντες που βρέθηκε ότι συνδέονται με τον καλό βαθμό του παιδιού στο σχολείο. Αντίστοιχα, η συναισθηματική αντιδραστικότητα σχετίζεται με μειωμένη σχολική επίδοση, αλλά και με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο του γονέα. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η μόρφωση του γονέα επηρεάζει τις αξίες και τις προσδοκίες του από το παιδί, με αποτέλεσμα το τελευταίο να διαμορφώνει χαρακτηριστικά προσωπικότητας που οδηγούν σε αντίστοιχη σχολική επίδοση. Για να επιβεβαιώσουμε την αλήθεια του παραπάνω ισχυρισμού, υπολογίσαμε τις συνδυαστικές συχνότητες της σχολικής επίδοσης του παιδιού ως προς τη μόρφωση του γονέα: βρέθηκε ότι ποσοστό 64,3% των παιδιών με «πολύ καλή» επίδοση προέρχεται από γονείς χαμηλού μορφωτικού επιπέδου (απόφοιτους Δημοτικού), ενώ οι γονείς του 80,4% των «άριστων» μαθητών είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Η συσχέτιση μεταξύ προσωπικότητας και σχολικής επίδοσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να εξηγήσει και τις ατομικές διαφορές που παρουσιάζονται στη σχολική επίδοση των ευφυών παιδιών. Το εύρημα αυτό έρχεται να υπενθυμίσει ότι δεν αρκεί η υψηλή νοημοσύνη για την καλή πορεία του παιδιού στο σχολείο και ενισχύει την άποψη ότι ο παράγοντας «ευσυνειδησία» εξηγεί ένα ποσοστό της διακύμανσης της σχολικής επίδοσης που δεν εξηγείται από τη νοημοσύνη (Costa & McCrae, 1992).

Ένα από τα ερωτήματα της έρευνας, το οποίο αφορά τη δομή της οικογένειας, οδήγησε στην επιβεβαίωση αυτού που όλο και περισσότεροι μελετητές της σύγχρονης οικογένειας υποστηρίζουν: ότι δηλαδή η πυρηνική οικογένεια, με τον παραδοσιακή, «παρσονική» έννοια του όρου, δεν υφίσταται ως αυτόνομος κοινωνικός σχηματισμός, αλλά μάλλον αποτελεί τον πυρήνα ευρύτερων οικογενειακών σχημάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι σχεδόν κανένα από τα άτομα του δείγματος δεν δήλωσε ότι η οικογένειά του αποτελείται μόνο από τους γονείς και τα παιδιά. Αυτός είναι ο λόγος που στη μεταβλητή «τύπος οικογένειας» ονομάσαμε την πρώτη κατηγορία «ολιγομελή» και όχι «πυρηνική». Στις ολιγομελείς οικογένειες απαραίτητη είναι η παρουσία των παππούδων. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν οι έρευνες, όταν μελετούν τη δομή της

οικογένειας όχι με βάση τη γεωγραφική εγγύτητα, π.χ. τον αριθμό των μελών που ζουν στο ίδιο σπίτι, αλλά την ψυχολογική υποστήριξη (Γεώργας, υπό δημοσίευση). Θα περίμενε κανείς ότι, εφ' όσον οι «εκτεταμένες» οικογένειες της έρευνάς μας δεν είναι παρά μια αριθμητική προέκταση των «ολιγομελών» οικογενειών, δεν θα σημειώνονταν θεαματικές διαφορές στην αξιολόγηση της προσωπικότητας των παιδιών. Όμως, ακόμα και χωρίς την ύπαρξη «καθαρά» πυρηνικών οικογενειών, οι διαφοροποιήσεις που εντοπίστηκαν είναι ενδεικτικές: η εξωστρέφεια του παιδιού και η τάση για βοήθεια συνδέονται με ευρύτερα οικογενειακά σχήματα, ενώ ο ατομισμός/εγωισμός με ολιγομελή.

Συμβατό με τα παραπάνω είναι το εύρημα ότι οι ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ των μελών της οικογένειας συνδέονται με θετικότερη αξιολόγηση όλων των παραγόντων της προσωπικότητας των παιδιών, κυρίως της προσήνειας. Ο ισχυρισμός ότι οι καλές συναισθηματικές σχέσεις μπορεί να αλλοιώνουν την περιγραφή των παιδιών από τους γονείς προς πιο ευνοϊκούς χαρακτηρισμούς δεν μοιάζει ιδιαίτερα πειστικός, αφού είναι γνωστό ότι, από τη βρεφική ακόμα ηλικία, η τρυφερή σχέση γονέα-παιδιού οδηγεί σε εκδήλωση θετικών συμπεριφορών και στην απόκτηση βασικών ψυχολογικών ιδιοτήτων από την πλευρά των παιδιών, όπως π.χ. είναι η «βασική εμπιστοσύνη» έναντι της «δυσπιστίας», σύμφωνα με τη θεωρία του Erikson (1975). Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε με αρκετή βεβαιότητα ότι, πράγματι, οι ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί στην οικογένεια συμβάλλουν στη διαμόρφωση θετικών γνωρισμάτων της προσωπικότητας των παιδιών, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την ποιότητα των διαπροσωπικών τους σχέσεων.

Ο βαθμός συμφωνίας των γονέων με τις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες, αντίθετα, δεν βρέθηκε να επιδρά σημαντικά στην αξιολόγηση της προσωπικότητας των παιδιών από τους γονείς. Κι εδώ, πάντως, ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα από τα παράπλευρα ευρήματα της έρευνας: οι γονείς δεν απορρίπτουν συλλήβδην όλες τις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες, αλλά μόνον όσες σχετίζονται με την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων του πατέρα και της μητέρας. Μάλιστα, η στάση των γυναικών είναι περισσότερο απορριπτική από αυτή των ανδρών ($M_f = 1.17$, $M_m = 1.71$), όπως έχει βρεθεί και σε άλλες έρευνες (Γεώργας, 1990· Georgas, 1989). Σε ό,τι αφορά τις υποχρεώσεις των μελών προς την οικογένεια, η συμφωνία με τις παραδοσιακές αξίες είναι ομόφωνη και εντυπωσιακά υψηλή. Το εύρημα αυτό θέτει υπό αμφισβήτηση την άποψη που υποστηρίζει ότι η σύγχρονη ελληνική οικογένεια στα μεγάλα αστικά κέντρα έχει μεταβληθεί ριζικά, σε σχέση με παλαιότερες εποχές.

Μία τελική επισκόπηση των αποτελεσμάτων της έρευνας οδηγεί στις εξής διαπιστώσεις: Πρώτον, οι διαφορές που εντοπίστηκαν δεν είναι εντυπωσιακές σε μέγεθος, παρά τη στατιστική σημαντικότητά τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για διακύμανση ενός ποσοστού της τάξης περίπου του 3-5%, σε σχέση με την κλίμακα αξιολόγησης που χρησιμοποιήθηκε. Οι ερευνητές πιστεύουν ότι το γεγονός αυτό δεν μειώνει την αξία των ευρημάτων. Αντίθετα, υπενθυμίζει τη συνδυαστική επίδραση πολλαπλών παραγόντων στη διαμόρφωση της ανθρωπίνης προσωπικότητας, έτσι ώστε να μην είναι δυνατόν μία μεμονωμένη μεταβλητή να μπορεί να εξηγήσει μεγάλο ποσοστό της συνολικής διασποράς των τιμών.

Δεύτερον, πρέπει πάντα να έχουμε υπ' όψη ότι αναφερόμαστε σε ποσοτικές και όχι ποιοτικές διαφορές. Δηλαδή, η υπεροχή μιας ομάδας παιδιών σε κάποιον παράγοντα της προσωπικότητας δεν σημαίνει ότι τα χαρακτηριστικά αυτά απουσιάζουν εντελώς από την άλλη ομάδα, σαν να επρόκειτο για διαφορετικές κατηγορίες. Θα ήταν πιο κοντά στην πραγματικότητα να θεωρηθούν οι διαφορές ως τάσεις.

Τέλος, για την πληρέστερη περιγραφή των ατομικών διαφορών, τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν ότι είναι ιδιαίτερα χρήσιμη η ανάλυση της προσωπικότητας σε επίπεδο επί μέρους πλευρών και όχι μόνο σε επίπεδο γενικών παραγόντων. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με μια προσεκτική επιλογή των μεταβλητών που προέρχονται από το χώρο της οικογένειας, και με την ύπαρξη ενός στερεού θεωρητικού πλαισίου για τη συστηματική ερμηνεία των ευρημάτων, μπορούν να οδηγήσουν σε καλύτερη κατανόηση της εξελικτικής πορείας στη διαμόρφωση της ανθρωπίνης προσωπικότητας μέσα στην οικογένεια, καθώς και στο σχεδιασμό αποτελεσματικών παρεμβάσεων για τη βελτιστοποίηση της διαδικασίας αυτής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barrick M. & Mount M., 1991, «The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis», *Personnel Psychology*, 44, σ. 1-26.
- Barry H., Bacon M. & Child I., 1957, «A cross-cultural survey of some sex differences in socialization», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 55, σ. 327-332.
- Barry H., Child I. L. & Bacon M. K., 1957, «Relation of child training to subsistence economy», *American Anthropologist*, 61, σ. 51-63.
- Besevegis E., Pavlopoulos V., Mouroussaki S. & Havill V., in press, «Child personality descriptors by mothers and fathers», στο G. A. Kohnstamm, C. F. Halverson & I.

- Mervielde, *Parental descriptions of child personality: Developmental antecedents of the Big Five*, Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- Block J. H., 1983, «Differential premises arising from differential socialization of the sexes: Some conjectures», *Child Development*, 54, σ. 1335-1354.
- Γεώργας Δ., 1986, «Οικολογική Ψυχολογία: Ελληνική πραγματικότητα», *Νέα Παιδεία*, 39, σσ. 53-71 και 40, 49-65.
- Γεώργας Δ., 1990, «Οικογενειακές αξίες στη σύγχρονη εποχή», στον τόμο των Α. Καλαντζή-Αζίζι & Ν. Παρίση (επιμελητές έκδοσης), *Οικογένεια: Ψυχοκοινωνικές-ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις* (σ.17-41), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Γεώργας Δ., «Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης οικογένειας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (βλ. ανά χειράς τεύχος).
- Costa P. T. Jr. & McCrae R. R., 1992, «Four ways five factors are basic», *Personality and Individual Differences*, 13(6), σ. 653-665.
- Costa P. T. Jr. & McCrae R. R., 1994, «Stability and change in personality from adolescence through adulthood», στο C. F. Halverson, G. A. Kohnstamm & R. P. Martin (eds), *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood* (σ. 139-150), Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- Costa P. T. Jr., McCrae R. R. & Holland J. L., 1984, «Personality and vocational interests in an adult sample», *Journal of Applied Psychology*, 69, σ. 390-400.
- Digman J. M., 1990, «Personality structure: Emergence of the five-factor model», *Annual Review of Psychology*, 41, σ. 417-440.
- Digman J. M., 1993, «Historical antecedents of the five-factor model», στο P. T. Costa & T. A. Widiger (eds), *Personality disorders and the five-factor model of personality* (σ. 13-18), Washington, DC, American Psychological Association.
- Digman J. M. & Takemoto-Chock N. K., 1981, «Factors in the natural language of personality: Re-analysis, comparison, and interpretation of six major studies», *Multivariate Behavioral Research*, 16, σ. 149-170.
- Erikson E., 1975, *Η παιδική ηλικία και η κοινωνία* (μτφρ. Κουτρουμπάκη), Αθήνα, Καστανιώτης.
- Eysenck H. & Eysenck M., 1985, *Personality and individual differences: A natural science approach*, New York, Plenum.
- Georgas J., 1988, «An ecological and social cross-cultural model: The case of Greece», στο J. W. Berry, S. H. Irvine & E. B. Hunt (eds), *Indigenous cognition: Functioning in cultural context*, Dordrecht, NL, Martinus Nijhoff.
- Georgas J., 1989, «Changing family values in Greece: From collectivist to individualist», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 20, σ. 80-91.
- Georgas J., 1993, «An ecological-social model for indigenous psychology: The example of Greece», στο U. Kim & J. W. Berry (eds), *Indigenous psychologies: Theory, method and experience in cultural context* (σ. 56-78), Newbury Park, CA, Sage.

- Goldberg L. R., 1990, «An alternative description of personality: The Big-Five factor structure», *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, σ. 1216-1229.
- Gronvold R. L., 1988, «Measuring affectual solidarity», στο D. Mangen, J. Vern, L. Bengtson & P. Landry (eds), *The measurement of intergenerational relations* (σ. 74-97), Beverly Hills, CA, Sage.
- Hagekull B., 1994, «Infant temperament and early childhood functioning: possible relations to the five-factor model», στο C. F. Halverson, G. A. Kohnstamm & R. P. Martin (eds), *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood* (σ. 227-240), Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- John O. P., 1990, «The Big Five factor taxonomy: Dimensions of personality in the natural language and in questionnaires», στο L. Pervin (ed.), *Handbook of personality: Theory and research* (σ. 66-100), New York, Guilford.
- Kağıtçıbaşı Ç., 1990, «Family and Socialization in cross-cultural perspective: A model of change», στο J. J. Berman (ed.), *Cross-cultural perspectives: Nebraska symposium on motivation*, 1989 (σ. 135-200), Lincoln, University of Nebraska Press.
- Levine J. M. & Moreland R. L., 1992, «Small groups and mental health», στο D. N. Ruble, P. R. Costanzo & M. E. Oliveri (eds), *The Social Psychology of mental health* (σ. 126-165), New York, Guilford.
- Lewin K., 1936, *Principles of topological psychology*, New York, McGraw-Hill.
- McCrae R. R. & Costa P. T. Jr., 1985, «Updating Norman's "adequate taxonomy": Intelligence and personality dimensions in natural language and in questionnaires», *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, σ. 710-721.
- McGoldrick M. & Carter E. A., 1982, «The family life cycle», στο F. Walsh (ed.), *Normal family processes*, New York, Guilford.
- Mervielde I., 1994, «A five-factor model classification of teachers' constructs on individual differences among children ages 4 to 12», στο C. Halverson, G. Kohnstamm & R. Martin (eds), *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood* (σ. 387-397), Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- Μπεζεβέργης Η. & Γιαννίτσας Ν., 1991, «Προβληματική συμπεριφορά των παιδιών, όπως αξιολογείται από τον δάσκαλο, τον πατέρα και την μητέρα», *Χάρις*.
- Μπεζεβέργης & Παυλόπουλος, υπό δημοσίευση, «Αξιολόγηση της προσωπικότητας παιδιών και εφήβων από τους γονείς: Κατασκευή και ψυχομετρικά χαρακτηριστικά ενός ερωτηματολογίου», *Ψυχολογία*.
- Μπεζεβέργης Η., Παυλόπουλος Β. & Μουρουσάκη Σ., 1996, «Χαρακτηριστικά της παιδικής προσωπικότητας, όπως παρουσιάζονται στη φυσική γλώσσα των γονέων», *Ψυχολογία* (ειδικό τεύχος).
- Murdock P. M., 1949, *Social structure*, New York, Free Press.
- Παρασκευόπουλος Ι. Ν., 1982, *Ψυχολογία ατομικών διαφορών*, Αθήνα (αυτοέκδοση).

- Παρασκευόπουλος Ι. Ν., 1993, *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας* (τόμ. 2), Αθήνα (αυτοέκδοση).
- Parsons T., 1949, «The social structure of the family», στο R. N. Anshen (ed.), *The family: Its functions and destiny*, New York, Harper.
- Parsons T., 1965, «The normal American family», στο S. M. Farber (ed.), *Man and civilization: The family's search for survival* (σ. 34-36), New York, McGraw-Hill.
- Παυλόπουλος Β. & Μπεζεβέγκης Η., 1997, «Το μοντέλο των Πέντε Παραγόντων της Προσωπικότητας για παιδιά: μια διαπολιτιστική μελέτη», *Ψυχολογία* (ειδικό τεύχος).
- Segall M. H., Dasen P. R., Berry J. D. & Poortinga Y. H., 1993, *Διαπολιτιστική Ψυχολογία* (επιμέλεια ελληνικής έκδοσης: Δ. Γεώργας), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Thomas A. & Chess S., 1977, *Temperament and Development*, New York, Brunner/Mazel.